

Maria Krisań

*Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej
Akademii Nauk w Moskwie*

Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX - początku XX w.*

Wprowadzenie

Aktualność tematu. Pod koniec XIX w. polskie ziemie w składzie Imperium Rosyjskiego przeżywały proces kształtowania się społeczeństwa industrialnego. Proces ten wpływał na gospodarcze, społeczne i polityczne dziedziny życia Królestwa Polskiego. Zmiany nastąpiły również w sferze życia kulturowego społeczeństwa, w tym chłopów, jednej z podstawowych kategorii ludności Królestwa Polskiego. Innymi słowy występowała przyspieszona transformacja stanu chłopskiego społeczeństwa feudalnego w szereg grup społecznych epoki burżuazyjnej o różnej perspektywie na przyszłość. Badanie tego zjawiska jak każdego przewrotu historycznego jest dość aktualne tak dla Rosji, jak i dla Polski, społeczeństwa których przeżywają głębokie zmiany transformacyjne.

Jednym z głównych problemów historii modernizacji przełomu XIX-XX w. oraz historii chłopów Królestwa Polskiego jest stosunek środowiska wiejskiego do zmian cywilizacyjnych danego okresu. W literaturze jeszcze pod koniec lat 70. XX w. zwracano uwagę na to, że "ewolucja społeczna chłopów dokonywała się, rzecz jasna, przy stałym oddziaływaniu wzajemnym szerszego społecznego środowiska na społeczność chłopską i na odwrót - chłopów na szersze życie społeczne. Stopniowe zanikanie dawnej izolacji wsi, rosnący udział chłopów w procesach społecznych na skalę narodową, a nawet światową, ich powolne, lecz postępujące, jednoczenie się z narodową polską i ogólnoludzką cywilizacją, stanowią najbardziej charakterystyczne cechy tej ewolucji"¹. Istotnym zmianom w statusie ludności wiejskiej w sferach gospodarczej, prawnej i społecznej towarzyszyła zmiana w sferze kultury chłopskiej, którą w tym okresie można opisać jako kulturę społeczności wiejskiej typu przejściowego.

* Praca doktorska została przygotowana pod kierunkiem prof. dr hab. Jacka Kochanowicza podczas studiów doktoranckich w Szkole Nauk Społecznych IFiS PAN. Obrona pracy doktorskiej odbyła się 26 października 2004 r. na Wydziale Historii Uniwersytetu Moskiewskiego im. M. Łomonosowa. Recenzenci: prof. dr hab. Margarita Kaszuba, dr Jurij Borisjonok. Organizacja prowadząca: Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk.

¹ W.I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. IV, Warszawa 1976, s. 8-9

Współdziałanie procesów zachodzących w gospodarce z innymi stronami życia społecznego było w dużej mierze skomplikowane i sprzeczne. Industrializacja zbiegła się w czasie z gwałtowną zmianą struktury społecznej, przemianami w życiu ludzi i ich świadomości. Badanie zmian zachodzących w społeczności wiejskiej jest nader ważne dla zrozumienia przemian przełomu XIX-XX w. w Królestwie Polskim.

Stan opracowania tematu w historiografii.

Badaniem chłopów Królestwa Polskiego w XIX w. rosyjscy uczeni praktycznie nie zajmowali się, głównie interesowali ich tematy, związane z rosyjską wsią. Po drugiej wojnie światowej historyków rosyjskich interesowała historia chłopów Polski wcześniejszego okresu. Badany przez nas okres wzbudzał zainteresowanie przede wszystkim w związku z rozwojem ruchu robotniczego, lecz nie zmian zachodzących w społeczności wiejskiej². Prawda w 1956 r. ukazał się artykuł Swietlany Falkowicz poświęcony zagadnieniom ruchu chłopskiego w rewolucji 1905-1907 r. oraz w zbiorowej pracy "Kratkaja istoria Polski" Leonid Gorizontow i Falkowicz w rozdziałach poświęconych problemom społeczno-gospodarczego i politycznego rozwoju ziem polskich w drugiej połowie XIX w. poruszają kwestie związane z rozwojem wsi Królestwa Polskiego³. Głównym specjalistą zajmującym się historią chłopów w Rosji jest Kostiuszko. Jego monografia poświęcona reformie uwłaszczeniowej 1864 r. w Królestwie Polskim jest uznawana przez specjalistów za jedną z głównych prac na ten temat.

Od końca XVIII w. w Polsce jak i w całej Europie pod wpływem epoki Oświecenia zaczęto interesować się ludem. Z epoką Romantyzmu jest związane pojawienie się polskiej folklorystyki i etnologii. Do najbardziej znanych przedstawicieli tego kierunku należy Oskar Kolberg (1814-1890). Jego wielotomowe wydanie poświęcone tradycyjnej kulturze ludowej do tej pory jest jednym z podstawowych źródeł tak dla etnologów jak i historyków.

Pod koniec XIX w. przedmiotem badań rodzącej się socjologii stali się chłopci polscy. Fundamentalną pracę stanowi pięciotomowa rozprawa z zakresu dezintegracji tradycyjnej kultury na przykładzie polskiej wsi końca XIX - początku XX w. przygotowana przez związanych z Chicagowską szkołą socjologiczną dwóch socjologów pochodzenia amerykańskiego i polskiego Williama

² Zob. na przykład: Cz. Kozłowski, *Oczierki istorii rabocznego dżiżenija*, Moskwa 1977; S. M. Falkowicz, *Proletariat Rossii i Polski w sowriemiennoji rewolucionnoji borbie (1907 - 1912)*, Moskwa 1966.

³ S.M. Falkowicz, *Kriestjanskij wopros i kriestjanskoje dżiżenije w Korolewstwie Polskom w rewolucii 1905 - 1907*, [w:] *Uchionyje zapiski Instituta sławianowiedienija*, t. 12, Moskwa 1956, s. 107 - 173; *Kratkaja istorija Polski*, Moskwa 1993, s. 104 - 122; 159 - 189.

Thomasa (1863-1947) i Floriana Znanieckiego (1882-1958)⁴. Praca nie traci na aktualności do tej pory tak pod względem wykorzystania masowych źródeł osobistych jak i metodologii badania procesów modernizacyjnych zachodzących w społeczności wiejskiej. Na jej podstawie robiono późniejsze badania polskiej wsi.

Po 1945 r. i aż do końca lat 70. badania chłopów w Polsce były podtrzymywane na poziomie instytucjonalnym, świadczą o tym wielotomowe wydania źródłowe, encyklopedie, opracowania zbiorowe. Pod koniec lat 60. zaczęto badania w dziedzinie świadomości narodowej chłopów, które można uznać za bliskie kierunkowi kulturowemu. Jednak poczynając od połowy lat osiemdziesiątych XX w. historia chłopów staje się przedmiotem zainteresowań nielicznego grona badaczy. Wśród najważniejszych prac jednocześnie podsumowujących dorobek z lat poprzednich na temat świadomości narodowej oraz badań etnologicznych należy wymienić prace Jana Molendy i Włodzimierza Mędrzeckiego⁵.

Badania nad zmianami cywilizacyjnymi drugiej połowy XIX - początku XX w. polskiej wsi były prowadzone przede wszystkim przez etnologów. Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1913-1993) wyodrębnia trzy kierunki badań kultury chłopskiej i jej przemian: rekonstrukcja obrazu sprzed procesów "zmiany", a więc poszukiwanie "archaicznych" elementów kulturowych, własnych polskich z okresu Rzeczypospolitej Szlacheckiej; odtworzenie mechanizmów przemian kultury ludowej; obserwacja i opis procesów zmian kulturowych bezpośrednio w oparciu o materiał empiryczny⁶. W ramach ostatniego kierunku pod koniec lat 70. i na początku 80. XX w. wydano dwutomowe opracowanie "Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej", w którym podsumowano dorobek etnologicznych badań nad zmianami cywilizacyjnymi na polskiej wsi od połowy XIX w. do lat 60. XX w.⁷

Prace historyków badających procesy cywilizacyjne znajdowały się w dużej mierze pod wpływem badań etnologicznych. Przykładem temu może służyć praca Ośrodka badań nad społecznością wiejską w Łodzi prowadzona pod

⁴ W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group*, Boston 1918, vol. 1 - 5. Wydanie polskie 1976 roku.

⁵ W. Mędrzycki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski Centralnej 1864 - 1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002; J. Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999.

⁶ A. Kutrzeba - Pojnarowa, *Problematyka zmian kultury chłopskiej w historycznych i współczesnych kierunkach etnografii polskiej* [w:] *Zmiany kultury chłopskiej. Problematyka i metody prac etnograficznych*, red. A. Kutrzeba - Pojnarowa, Wrocław [etc.], 1973, s. 95 - 99.

⁷ *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. I - II, red. M. Biernacka, M. Franckowska, W. Paprocka, Wrocław [etc.], 1976, 1981.

kierownictwem historyka Heleny Brodowskiej-Kubicz (1914-2003) i etnologa Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej (1897-1984). Przede wszystkim zainteresowania wzbudzały polityczne, społeczne i gospodarcze zmiany wsi Polski Centralnej. Wśród najważniejszych pozycji należy wymienić opracowanie zbiorowe poświęcone rozwojowi samorządności oraz wydawane w latach 80. prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego poświęcone kulturze Polski Centralnej w okresie przemian⁸.

W Łodzi oraz w Zakładzie Historii Ruchu Ludowego w Warszawie prowadzono badania nad świadomością narodową chłopów. Problem ten zaznaczali jeszcze w XIX w. Joachim Lelewel (1786-1861) i Karol Szajnocha (1818-1868), a w okresie międzywojennym badania w tej dziedzinie prowadzili miedziowscy. Jak już zaznaczono od końca lat 60. ten temat znów stał przedmiotem dyskusji i badań. Wykorzystując ideologię marksistowską badacze "napędową siłę historii" widzieli w chłopach, dzięki którym jak uważali Polska zdobyła niepodległość.

Procesy modernizacyjne na polskiej wsi nie sposób zrozumieć bez prac Bohdana Baranowskiego, Józefa Bartysia, Tadeusza Sobczaka dotyczących mechanizacji rolnictwa, konsumpcji spożywczej oraz rozpowszechnieniu uprawy ziemniaków w XIX w.⁹ Należy również wymienić takich badaczy jak Krystynę Bielecką zajmującą się przemianami struktury użytkowania ziemi w trzech zaborach, Reginę Chomać, monografia której jest poświęcona zmianie w strukturze agrarnej Królestwa Polskiego oraz Elżbietę Kaczyńską, jedno z opracowań której przedstawia społeczno-gospodarczy rozwój północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego¹⁰.

Obraz badań prowadzonych w dziedzinie modernizacji polskiej wsi nie będzie pełny jeżeli nie wymienimy nazwiska Witolda Kuli (1916-1988) - jednego z najważniejszych przedstawicieli historiografii, który pracował w tym że kierunku co i historycy skupieni wokół szkoły "Annales". Zainteresowania

⁸ *Gmina wiejska i jej samorząd*. Praca zbiorowa, red. H. Brodowska, Warszawa 1983; *Kultura wsi Polski środkowej w procesie zmian*, t. I - IV. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna. 1981 - 1985, nr 21 - 25. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych centrum w Łodzi zaczął nową serię wydawniczą dotyczącą historii chłopów. Zob.: *Zeszyty Wiejskie*.

⁹ J. Bartyś, *Początki mechanizacji rolnictwa polskiego*, Wrocław 1966; B. Baranowski, *Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach środkowej Polski*, Łódź 1960; T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim XIX wieku*, Wrocław 1968; *Historia kultury materialnej Polski*, t. I - II, red. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław [etc.], 1979.

¹⁰ K. Bielecka, *Przemiany struktury użytkowania ziemi w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1969; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970; E. Kaczyńska, *Spółczesność i gospodarka północno - wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974.

Kuli były związane z badaniem różnorodności społecznego i gospodarczego rozwoju. Pod względem badań chłopskich ważną jest jego praca "Chłoptwo. Problem intelektualny i zagadnienie nauk społecznych" napisana we współautorstwie z jego uczniem Jackiem Kochanowiczem dla włoskiej encyklopedii w 1978 r., a w 1981 r. wydana po polsku na Uniwersytecie Warszawskim¹¹. Ta praca współbrzmi z książką Jamesa Scotta, która chociaż ukazała się w 70. latach do tej pory nie straciła na aktualności¹².

Podejmowane przez socjologię, etnologię i historię problemy badawcze dotyczące procesów modernizacji wskazują, iż kulturologiczy aspekt transformacji polskiej wsi do tej pory nie omówiono w literaturze.

Przedmiot i obiekt badawczy.

Przedmiotem badań jest percepcja zmian cywilizacyjnych w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego przełomu XIX-XX w. w ramach tych zjawisk, które w porównaniu z epoką poprzednią nabierają w badanym okresie masowy charakter. Należy podkreślić, iż masowość jest jedną z charakterystycznych cech procesu modernizacji. W centrum uwagi znajdowały się trzy aspekty zmian cywilizacyjnych, a mianowicie, percepcja słowa drukowanego w środowisku wiejskim; stosunek do instytucji Kościoła katolickiego oraz kształtowanie tzw. "kapitału symbolicznego".

Obiektem badań były trzy grupy celowe: czytelnicy-korespondenci gazet ludowych; chłopci-uczestnicy ruchów: mariawickiego i zaraniarskiego oraz chłopci-emigranci. Właśnie te grupy w największym stopniu określały siebie w ramach opisanych wyżej zjawisk. Konkretnie zadanie polegało na zbadaniu reakcji chłopów na procesy cywilizacyjne. W przypadku badań na temat przejścia od kultury mówionej do kultury pisanej w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego grupą celową zostali czytelnicy prasy ludowej. Stosunek do Kościoła w środowisku wiejskim rozpatrywany był z punktu widzenia grupy celowej chłopów, która podtrzymała ruchy mariawicki i zaraniarski. Kształtowanie społeczeństwa konsumpcji masowej przedstawiono na przykładzie formowania tzw. "kapitału symbolicznego" w środowisku wiejskim. W tym przypadku grupa celowa obejmuje chłopów-emigrantów, którzy w pierwszej kolejności zostali włączeni w stosunki towarowo-pieniężne i znajdowali się pod wpływem kultury miejskiej.

¹¹ Wydanie włoskie: W. Kula, J. Kochanowicz, *Contadini* [w:] *Enciclopedia*, t. III, Torino, 1978; wydanie polskie: W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo. Problem intelektualny i zagadnienie nauk społecznych*, Warszawa 1981.

¹² J. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven 1977.

Cel i zadania badawcze.

Celem badania jest wyjaśnienie właściwości społeczno-kulturowej motywacji działalności chłopów, kształtowanie ich światopoglądu i orientacji wartościowych, norm i standardów bytu społecznego i indywidualnego, badanie wpływów długotrwałych procesów kulturowych w środowisku wiejskim na przyjmowanie zmian cywilizacyjnych końca XIX - początku XX w. w Królestwie Polskim. Badanie obejmuje te zjawiska, które nie tylko można uznać za symbol przemian wsi końca XIX- początku XX w., ale mających znaczenie dla rozwoju społeczeństwa polskiego w przyszłości, a mianowicie:

- przejście od kultury ustnej do kultury pisanej;
- stosunek do Kościoła;
- marzenia i tzw. "kapitał symboliczny".

Ramy chronologiczne.

Badania obejmują okres od lat 80. XIX w. do początku XX w., a więc okres szybkiego rozwoju industrialnego Królestwa Polskiego, który miał globalny wpływ na życie wsi. Już na początku lat 80. XIX w. można mówić o pewnych wynikach wpływu na wieś industrializacji, która zaczęła się w latach 60.; o powstaniu pierwszego po uwłaszczeniu pokolenia chłopów, zmianie stosunku elit polskich do oświecenia chłopów. Światowy kryzys agrarny przyczynił się do postawienia masowej migracji chłopów. W tym samym okresie w Królestwie Polskim pojawia się nowy ruch religijny - mariawityzm oraz zaczyna się polityzacja chłopów, jednym z przejawów której był ruch zaraniarzy. Badanie ogranicza się do 1914 r., kiedy wybuch pierwszej wojny światowej dokonał znaczących skokowych zmian w rozwoju społeczno-gospodarczym, politycznym i kulturowym Królestwa Polskiego.

Teoretyczno-metodologiczne podstawy badań.

Wskazane wyżej zjawiska charakteryzujące proces powstania społeczeństwa industrialnego na dzień dzisiejszy opisuje się przede wszystkim w ramach teorii modernizacji, która zyskała sobie popularność w latach czterdziestych-pięćdziesiątych XX w. Proces modernizacji dotyczył sfer życia społecznego, kulturowego, gospodarczego i politycznego i prowadził do nowej zmodernizowanej formy organizacji w każdej z wymienionych sfer. Nieodłączną częścią modernizacji są procesy adaptacji i integracji. W nazwie pracy doktorskiej używa się ekwiwalentu pojęcia procesy modernizacyjne, a mianowicie sformułowanie "procesy cywilizacyjne", co ma na celu podkreślenie globalnego znaczenia epoki drugiej połowy XIX w. dla przyszłego rozwoju tak chłopów, jak i całego społeczeństwa polskiego.

W pracy stosuje się następujące metody badań: opisową, historyczno-porównawczą i historyczno-antropologiczną. Metoda opisowa polega na rekonstrukcji sytuacji w drugiej połowie XIX w. w szkole podstawowej dla ludności

wiejskiej; polityki Kościoła wobec chłopów; stosunków towarowo-rynkowych i ich dynamiki do początku XX w. Metoda historyczno-porównawcza służy dla przedstawienia dynamiki interesujących nas zjawisk. Metoda historyczno-antropologiczna, którą również można nazwać mikro-deskryptywną, daje możliwość wykrycia systemów pojęciowego i wartościowego, odtworzenia obrazu świata chłopów w badanym okresie, jest jak najbardziej adekwatną przy analizie masowych źródeł osobistych i materiałów etnograficznych.

Baza źródłowa.

Praca doktorska opiera się przede wszystkim o źródła osobiste, które dają możliwość przedstawienia subiektywnego światopoglądu badanej grupy. Wykorzystuje się listy i wspomnienia głównie chłopów oraz tzw. "grupy pierwszego kontaktu", a mianowicie, nauczycieli wiejskich, proboszczów, pisarzy. Podstawą bazy źródłowej są trzy oryginalne kolekcje listów.

W pierwszej kolejności należy powiedzieć o kolekcji listów emigrantów z Królestwa Polskiego w Brazylii i USA. Są to listy zatrzymane przez wydział walki z agentami emigracyjnymi Kancelarii Ober-Policmajstra Warszawskiego, które przechowywano w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Witold Kula dowiedział się o tej kolekcji w 1941 r. i wykorzystał ją na zajęciach w ramach tajnie działającej Wolnej Wszechnicy Polskiej. Większa część zespołu zginęła podczas Powstania Warszawskiego. Zachowało się z niego ponad 300 listów z lat 90. XIX w., okresu tzw. "gorączki brazylijskiej". Większość listów była pisana do krewnych zamieszkałych w dwóch powiatach: Lipno i Rypin przy granicy z Prusami oraz z rozdzielonego granicą prusko-rosyjską powiatu Golub-Dobrzyń. Listy wydano w 1973 r.¹³

W Bibliotece Narodowej w Warszawie zachowała się z późniejszego okresu kolekcja listów do periodyku "Gazeta Świąteczna"¹⁴. Większość listów pochodzi z 1900 r. i została wysłana z okazji tysięcznego numeru gazety. Céline Francelle-Gervais opracowała i wydała 21 listów z tej kolekcji¹⁵.

Oprócz tego w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie w zbiorze Dowody Rzeczowe zachowała się unikatowa kolekcja listów do gazety ludowej "Zaranie"¹⁶. W 1915 r. redaktor gazety Maksymilian Malinowski (1860-1948) razem z chłopami-zaraniarzami został aresztowany i wywieziony do Moskwy. Wtedy skonfiskowano i wywieziono dokumenty, które się znała-

¹³ Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890 - 1891. Do druku podali, wstępem opatrzyli W. Kula, N. Assordobraj - Kula, M. Kula, Warszawa 1973.

¹⁴ Biblioteka Narodowa. Sygn. II 5978; IV 5979; IV 5967. Listy do Gazety Świątecznej.

¹⁵ Francelle - Gervais C., „Oto zasylam opisanie całego mojego życia" (Listy przedpłatników „Gazety Świątecznej" do Promyka), [w:] Regiony, 1978, nr 4, s. 76 - 102.

¹⁶ Gosydarstwiennyj archiw Rossijskoj Fedieracii, Fond 1167, opis 1, nr 1487 - 1849.

zły w lokalu redakcyjnym. Kolekcja zawiera 363 jednostki, są to artykuły, listy, pocztówki, notatki. Główna część materiału pochodzi z lat 1909-1915 r. Są to, przede wszystkim, materiały niedrukowane, część z nich zawiera korektę.

Podstawowy materiał tworzą listy drukowane na łamach "Gazety Świątecznej" 1891 do 1913 r. Artykuły, listy drukowane na łamach prasy dla ludu ("Zorza" (1866-1918), "Zaranie" (1907-1915)) wydawanej w Warszawie wykorzystywano jako materiał dodatkowy. W pracy kładzie się nacisk na periodyki, które ukazywały się nie krócej niż pięć lat i miały stabilną politykę oraz audytorium czytelnicze. Oprócz tego w pracy wykorzystano listy proboszczów do wydawanego w latach 1863-1914 w Warszawie "Przeglądu Katolickiego" w rubryce "Kronika kościelna krajowa". Oprócz listów zwrócono się ku wspomnieniu osób o pochodzeniu chłopskim lub mieszczańskim.

Przydatnym okazał się materiał etnograficzny. Oprócz wielotomowego wydania Kolberga przeanalizowano czasopisma etnograficzne końca XIX w., a mianowicie, ukazującą się w Warszawie "Wisłę" (1887-1905; 1916-1917) i wydawane w Krakowie przez Komisję Antropologiczną czasopisma "Zbiór wiadomości do antropologii krajowej" (1877-1895) i "Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne" (1896-1919).

Również wykorzystano materiały badań terenowych przeprowadzonych przez Romana Reinfussa w połowie XX w., znajdujące się w Muzeum Etnograficznym w Krakowie¹⁷. Roman Reinfuss (1910-1998) był profesorem Uniwersytetu im. M. Skłodowskiej-Curie i Wrocławskiego Uniwersytetu. Był jednym z pierwszych w Polsce, który zaczął prowadzić systematyczne badania sztuki ludowej. Cechą wyróżniającą tych materiałów jest szczegółowy opis każdej notatki, a mianowicie wskazanie daty i miejsca zapisu, danych respondenta, co daje możliwość wykorzystania materiałów w badaniach historycznych. W pracy wykorzystuje się wywiady z respondentami urodzonymi przed 1914 r.

Jako materiał dodatkowy zostały wykorzystane materiały o sekcje mariawitów, przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym Lubelskim oraz listy i podania wysyłane do Polskiego Koła Rosyjskiej Dumy Państwowej, znajdujące się w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej. Oprócz tego w pracy wykorzystuje się literaturę popularną XIX w. z kolekcji Juliana Tuwima, przechowywaną w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie¹⁸.

¹⁷ Muzeum Etnografii im. s. Udzieli w Krakowie. Zbiory działu dokumentacji kultury ludowej i historii muzeum. Materiały sztuki PAN - Kolekcja R. Reinfussa.

¹⁸ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie. Rep. 60. XIII. Nr 1 - Akta o sekcje mariawitów. Akta Konsystorza Generalnego Diecezji Lubelskiej; Gosydarstwiennyj archiw Rossijskoj Federacii. Fond 5122, opis nr 1 - Polskieje politiezieskieje organizacii na tierritorii Rosii; Muzeum im. A. Mickiewicza w Warszawie - Kolekcja Juliana Tuwima.

Znaczenie naukowe.

Znaczenie naukowe doktoratu polega na tym, iż po raz pierwszy przemiany w społeczności wiejskiej Królestwa Polskiego końca XIX - początku XX w. są pokazywany pod kątem kulturologicznym. Po raz pierwszy tak w historiografii rosyjskiej, jak i polskiej postawiono pytanie o stosunek do zmian cywilizacyjnych w społeczności wiejskiej Królestwa Polskiego przełomu XIX - XX w. w ramach trzech najbardziej charakterystycznych dla tego okresu zjawisk, a mianowicie: stosunek do słowa drukowanego w środowisku wiejskim; stosunek do Kościoła i kształtowanie tzw. "kapitału symbolicznego".

W ramach badań nad stosunkiem do słowa drukowanego w środowisku wiejskim po raz pierwszy rozpatruje się pytania o identyfikację korespondentów prasy dla ludu w Królestwie Polskim, o pojmowaniu i tworzeniu tekstów przez chłopów-czytelników gazet.

Problem stosunku do Kościoła w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego do tej pory opracowywany był przez historyków-księży. Oprócz tego, po raz pierwszy pytania o funkcjonowanie Kościoła na wsi, o roli księdza w pojmowaniu chłopów, o konfliktach pomiędzy księdzem a parafianami opracowuje się na podstawie źródeł osobistych.

Po raz pierwszy stawia się pytanie o sposobach identyfikowania się chłopów Królestwa Polskiego oraz wprowadza się pojęcie kapitału symbolicznego, co pozwala pod nowym kątem opracować materiał dotyczący kultury materialnej chłopów Królestwa Polskiego.

Aprobacja wyników badań.

Projekt badawczy został aprobowany w ramach programów czteroletnich studiów doktoranckich w Szkole Nauk Społecznych IFiS PAN (w latach 1997-2001); Międzynarodowej Humanitarnej Szkoły Europy Środkowej i Wschodniej OBTA UW (w latach 1996-1999) oraz stypendium Fundusza Królowej Jadwigi UJ (2002 r.), co pozwoliło autorowi przeprowadzić kwerendę w bibliotekach, działach rękopisnych i archiwach Warszawy, Krakowa, Lublina i Moskwy w latach 1996-2002.

Tematowi doktoratu były poświęcone prezentacje na konferencjach naukowych i seminariach na uniwersytetach i ośrodkach badawczych w Moskwie, Petersburgu, Budapeszcie, Warszawie i Krakowie: seminarium doktoranckie prof. dr hab. Jacka Kochanowicza, SNS IFiS PAN (1997-2001), seminarium pracowni "Przeobrażenia społeczne Polski w XIX i XX w." prof. dr hab. Janusza Żarnowskiego, IH PAN (1997-2001); seminarium Niemieckiego Instytutu Historycznego (grudzień 1999); konferencja "Europa 1000-2000: tysiąclecie Civitas, Communitas et Universitas", Środkowy Uniwersytet Europejski (Budapeszt, kwiecień 2001); konferencja "Etyka i Historiografia" (organizatorzy: Historyka i IH UJ (Kraków, listopad 2001); konferencja "Badania religijności ludowej: stan badań i perspektywy rozwoju", Europejski Uniwersytet w Pe-

tersburgu (wrzesień 2002); seminarium doktoranckie Instytutu Wyższych Studiów Humanitarnych, Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanitarny (wrzesień 2002); seminarium Ośrodka studiów nad chłopami, Moskiewska Szkoła Nauk Społecznych i Ekonomicznych (styczeń 2003); seminarium "Europa Wschodnia: historia, kultura, współczesność" Ośrodek Ukrainistyki i Białorusistyki Katedry Słowian Południowych i Zachodnich Wydziału Historii Uniwersytetu Moskiewskiego im. M. Łomonosowa (wrzesień 2003).

Praca była omówiona na posiedzeniu Katedry Słowian Południowych i Zachodnich Wydziału Historii Uniwersytetu Moskiewskiego im. M. Łomonosowa 29 czerwca 2004 r. i przedstawiona do obrony.

Streszczenie i wnioski doktoratu

Struktura pracy jest podporządkowana celom i zadaniom badawczym. Praca składa się z wprowadzenia, trzech części, ośmiu rozdziałów, zakończenia, spisu źródeł wykorzystanych i literatury oraz dwóch aneksów.

Aktualność, uzasadnienie wyboru tematu oraz rammy chronologiczne są przedstawione w wprowadzeniu. Omawia się również bazę źródłową, historiografię i metodologię.

Problemowi rozpowszechnienia słowa drukowanego i przedstawienia ogólnego poziomu przyjmowania drukowanego tekstu w środowisku czytelników prasy ludowej poświęcono pierwszą część "Przejście od słowa mówionego do słowa czytanego w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego". Intensywny wpływ kultury słowa pisanego na środowisko wiejskie Królestwa Polskiego zaczyna się w drugiej połowie XIX w. Rozszerzenie kontaktów między miastem a wsią jako wynik rozwoju ekonomicznego, reforma uwłaszczeniowa 1864 r. oraz reformy drugiej połowy XIX w. w sferze podziału administracyjnego i edukacji w Królestwie Polskim; nadanie nowego znaczenia warstwie chłopskiej przez szlachtę i inteligencję, czego wynikiem była walka o rząd chłopskich dusz, i czemu towarzyszyły różnego rodzaju inicjatywy w sferze oświecenia ludu; rozwój literatury kramarskiej, wszystko to spowodowało, iż na przełomie XIX-XX w. słowo pisemne zajęło ważne miejsce w świadomości chłopów.

Pierwsza część składa się z trzech rozdziałów. Rozdział pierwszy "Warunki otrzymania wykształcenia w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w." jest wprowadzającym. W nim w trzech rozdziałach charakteryzuje się sytuację w szkolnictwie elementarnym w Królestwie Polskim; przedstawia się możliwości otrzymania wykształcenia poza szkołą rządową; daje się analizę stosunku do edukacji w środowisku wiejskim.

Rozdział drugi "Wizerunek chłopca-czytelnika" składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym rozdziale przedstawia się stosunek krzewicieli oświaty wiejskiej wobec chłopów-czytelników; drugi rozdział jest poświęcony stosun-

kom wobec chłopów-czytelników w środowisku wiejskim. W trzecim rozdziale przedstawiano identyfikację czytelników gazet na podstawie podpisów korespondentów prasy ludowej, daje się porównawczą analizę dodatkowej identyfikacji korespondentów oraz rozpatruje się problem identyfikacji korespondentów z gazetą i gronem jej czytelników.

Trzeci rozdział "Percepcja i tworzenie tekstu przez chłopów-czytelników prasy ludowej" jest poświęcony społeczno-komunikatywnej funkcji prasy ludowej. Jurij Łotman opisuje społeczno-komunikatywną funkcję tekstu jako "obcowanie między autorem i odbiorcą, obcowanie z audytorium i tradycją kulturową, obcowanie czytelnika z samym sobą, obcowanie czytelnika z tekstem, obcowanie tekstu i podtekstu kulturowego"¹⁹. W ramach tej koncepcji rozpatrywana jest percepcja i tworzenie tekstu przez chłopów czytelników prasy dla ludu. Rozdział trzeci łączy dwa tematy, a mianowicie jest poświęcony czytaniu gazety w środowisku wiejskim oraz napisaniu listu do gazety. Można mówić o tym, iż pod koniec XIX - początek XX w, słowo pisane zajęło ważne miejsce w świadomości chłopów dzięki tak inicjatywom ze strony państwa, szlachty i inteligencji, jak i rozwojowi gospodarczemu, w wyniku którego nasiliły się kontakty pomiędzy miastem a wsią. Jednak przeprowadzone badanie wykazało, że nie można mówić o wyłącznej i przodującej roli wykształcenia w procesie modernizacji społeczności wiejskiej w badanym okresie.

Niewątpliwie nauka czytania i pisanja poszerzała horyzonty świadomości chłopów, jednak nie doprowadziła do rozłamu kultury tradycyjnej, ale pozwoliła na rozwój ważnych dla społeczności wiejskiej elementów kultury tradycyjnej na nowym poziomie. Najlepiej widać to na przykładzie przyjmowania słowa drukowanego w środowisku wiejskim. Postępować część chłopów, a mianowicie czytelników prasy dla ludu, najbardziej interesowała ta informacja w gazetach, która była przedstawiana w tzw. tradycyjny sposób, to znaczy w ramach tradycji literatury jarmarcznej, charakterystycznej dla epoki baroku. Przy czym można mówić o tym, iż dla chłop-czytelnika większe znaczenie miała forma w jakiej przedstawiano informację, niż sama treść, tzn. że niezważając na poszerzenie wpływu słowa drukowanego na wieś, ono nadal było przyjmowane zgodnie z tradycją.

Bardziej aktywne w porównaniu z poprzednim okresem korespondowanie się w środowisku wiejskim, ku czemu przyczyniła się migracja zarobkowa, miało na celu podtrzymanie stosunków rodzinnych w ramach wyznaczonych tradycją. Struktura chłopskich listów nosiła w znaczym stopniu tzw. charakter rytualny, tradycję wykorzystania specjalnych formuł widać nawet w listach chłopów-czytelników gazet ludowych.

¹⁹ Ju. M. Łotman, Siemiotika kultury i poniatije tieksta, [w:] Struktura i siemiotika chudożestwiennogo tieksta. Trudy po znakovym sistiemam, 1981, t. XII, s. 6.

W badanym okresie zaczyna się proces konsolidacji światłych chłopów wokół ludowych gazet. Chłopi ci uważali siebie za oddzielną grupę ludzi, którzy weszli do świata oświaty. Jednak trudno powiedzieć, czy tak do końca rozumieli oni miejsce i rolę, którą wyznaczały im nie tylko prasa dla ludu, ale i różne ruchy polityczne.

Jednocześnie chłopci-czytelnicy prasy dla ludu wchodzili do świata kultury słowa pisanego ze swoim bagażem kulturowym, który nie ograniczył, ale określał ramy ich postępowości. Właśnie to należy mieć na uwadze przy rekonstrukcji świadomości politycznej, narodowej chłopów badanego okresu. Nie mając świadomości o gotowości w przyjmowaniu przez czytelników materiałów prasy ludowej, która była podstawą w dziele upolitycznienia chłopów, trudno snuć przypuszczenia o ich kulturze politycznej.

Druga część "Stosunek do Kościoła w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego" przedstawia analizę ukształtowanych wyobrażeń chłopów na temat Kościoła, ich stosunków z proboszczem w końcu XIX - początku XX w. Charakterystyczną dla tego okresu była nadzwyczajna aktywność religijna chłopów, która stała się jedną z głównych reakcji na zmiany ustawodawcze, gospodarcze i demograficzne w Królestwie Polskim. Zmiany te przyczyniły się do poszerzenia horyzontów świadomości chłopów, sprzyjały procesom dezintegracji społecznej i rekonstrukcji społeczności wiejskiej. Najbardziej widocznym przejawem religijnych dążeń chłopów Królestwa Polskiego było powstanie w końcu XIX w. ruchu mariawickiego oraz na początku XX w. ruchu zaraniarzy. Reformy Kościoła (w przypadku mariawitów) i żądania (w przypadku zaraniarzy) były związane z funkcjonowaniem Kościoła, miejscem i rolą księdza w parafii.

Druga część składa się z trzech rozdziałów. Rozdział pierwszy nt. "Funkcji Kościoła na wsi" jest poświęcony tradycyjnemu wizerunkowi Kościoła na wsi w drugiej połowie XIX w. W rozdziale drugim "Rola księdza w pojmowaniu chłopów" przedstawiona jest analiza wizerunku idealnego księdza.

Rozdział trzeci "Przyczyny powstawania konfliktów między chłopami a księdzem i formy ich przejawu" zawiera siedem podrozdziałów. Są poświęcone 1) braku duchowieństwa i Kościołów w drugiej połowie XIX w. w Królestwie Polskim; 2) skutkom unifikacyjnej polityki Kościoła, jednym z przejawów oporu której stał ruch mariawitów; 3) metodom pracy księdza z parafianami; 4) konfliktom z powodów pijaństwa; 5) reakcji chłopów na aktywizację pracy duchowieństwa; 6) konfliktom pomiędzy zwolennikami ruchu zaraniarskiego a Kościołem; 7) konfliktom powstałym na gruncie finansowym.

Na podstawie literatury oraz własnych badań możemy stwierdzić, iż ludowa świadomość religijna ukształtowała się w ciągu XVII-XVIII w. W badanym okresie ważne miejsce w życiu chłopów zajmowały elementy kultury, związane z epoką baroku. Kluczem do zrozumienia głębokości wpływów okresu baroku na przyszły rozwój kultury ludowej jest niewątpliwie uświadomienie wpły-

wu kontrreformacji. Janusz Tazbir zaznacza iż "propaganda kontrreformacji posiadała niesłuchanie szeroki zasięg docierając do wszystkich grup i stanów społecznych, apelując zarówno do uczuć, jak i do rozumu. (...) Sztuka sakralna, powstająca dość często w wyniku współpracy artysty i teologa, działalność bractw religijnych, kazania i literatura, muzyka i nabożeństwa - wszystko to miało służyć sprawie ostatecznego zwycięstwa katolicyzmu" ²⁰.

Epoka baroku dała ogromny impuls do rozwoju ludowej kultury religijnej. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż powstałe między księdzem a parafianami konflikty nie były rostrzygnięte w epoce kontrreformacji i nie straciły na aktualności na początku XX w.

Właśnie na przykładzie badania wyobrażeń jakie ukształtowały się w środowisku wiejskim o kościele i roli księdza widać jaką dużą rolę w procesie modernizacji odgrywają doświadczenia, a mianowicie stereotypowe zachowanie, percepcja oraz marzenia. Można stwierdzić, iż w początkowym etapie modernizacji zaczynała się realizacja dążeń środowiska chłopskiego o charakterze tradycyjnym.

Trzecia część "Marzenia i kapitał symboliczny w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego" przedstawia analizę spektrum dążeń środowiska wiejskiego i ich realizację w końcu XIX - początku XX w. W badanym okresie środowisko wiejskie charakteryzuje ogólne dążenie ku przemianom zgodnie z wyobrażeniami o świecie idealnym, piękności, bogactwie i szczęściu. Badanie realizacji marzeń chłopów jest ograniczone do ich identyfikacji. Według Hegla i George'a H. Mead'a identyfikacja jest rozpatrywana jako kompleks wzajemnych połączeń, bazujących się na uznaniu, kiedy czyjaś identyfikacja zależy od tego, jak ona jest postrzegana przez innych, a jej rozpoznanie i zrozumienie nie wymagają postulowania ²¹. Podstawą identyfikacji jest zgromadzenie pewnego kapitału, który za Pierrem Bourdieu może być opisany jako kapitał symboliczny. Jak pisze Bourdieu: "kapitał symboliczny jest niczym innym jak kapitałem ekonomicznym, lub kulturowym, kiedy ten staje uznanym, kiedy jest rozpoznawany poprzez odpowiednie kategorii spostrzegawcze" ²².

Jednym z najważniejszych czynników mających wpływ na kształtowanie kapitału symbolicznego był rozwój kultury materialnej. Zdaniem Antoniny Kłoskowskiej właśnie poczynając od drugiej połowy XIX w. można mówić o rozwoju kultury masowej ²³, który byłby nie do pomyślenia bez rozszerzenia

²⁰ J. Tazbir, *Reformacja - kontrreformacja - tolerancja*, Wrocław 1997, s. 171.

²¹ D. Kellner, *Popular culture and the construction of postmodern identity*, in: *Modernity and identity*, ed. by S. Lash and J. Friedman, Oxford: Cambridge 1992, p. 141.

²² Cyt. za wydaniem rosyjskim: P. Bourdieu, *Socialnoje prostranstwo i simwoliczieskaja vlast*, [w:] P. Bourdieu, *Naczala. Choses dites*, Moskwa 1994, s. 199.

²³ A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1980, s. 405.

kontaktów pomiędzy miastem a wsią. Duże znaczenie w kształtowaniu kapitału symbolicznego należy przywiązać do migracji ekonomicznej chłopów, która stała się jednym z symboli XIX w. Migracja zarobkowa chłopów, jeden z symboli XIX w., miała znaczący wpływ na formowanie tzw. "kapitału symbolicznego". Właśnie to zjawisko jest kluczem do zrozumienia pewnych dążeń chłopów Królestwa Polskiego w końcu XIX - początku XX w. Migracja jak wydawało się chłopom dawała możliwość awansu społecznego, zmiany swej pozycji społecznej. Właśnie dlatego proces migracji może być opisany w ramach tendencji ochronnej: chłop dążył do podtrzymania swego statusu poprzez nieruchomość, przede wszystkim, ziemię. Jeżeli takiej możliwości nie było, dążenie to znajdowało wyraz we wtórnych rodzajach własności, takich jak na przykład odzież, jedzenie, wyposażenie domu.

Trzecia część składa się z dwóch rozdziałów. Rozdział pierwszy "Źródła kapitału symbolicznego" przedstawia problem migracji zarobkowej, cele i marzenia migrantów oraz zmiany w stosunku do pieniędzy w środowisku wiejskim. Rozdział drugi "Przejawy kapitału symbolicznego" jest poświęcony ubiorowi, reprezentywnemu charakterowi przedmiotów użytku domowego, jedzeniu, zmianom w sposobie zachowania się i mowie, czasu wolnego oraz omawia się problem grupowego charakteru identyfikacji zewnętrznej.

Demonstrowanie sukcesu w środowisku wiejskim Królestwa Polskiego przede wszystkim oparte było o wizerunek kultury szlacheckiej, a w drugiej kolejności, o wizerunek kultury miejskiej. Badanie wtórnych rodzajów własności dało możliwość przedstawienia kapitału symbolicznego.

Więc tzw. "kapitał symboliczny" chłopów nadal opierał się na przesłankach, które świadczyły o sytuacji majątkowej. Ku drugiej połowie XIX w. prawa przeciw zbytkowi przestają mieć siłę, jednak sama wizja pięknego ubioru i przypisywane mu znaczenie zostają w chłopskiej świadomości. Zmiany, zachodzące w ubiorze ludowym, idą w dwóch kierunkach, albo ubiór wzbogaca się i staje się bardziej dekoratywny, albo zostaje zastąpiony odzieżą miejską. Oprócz tego tzw. "tradycyjny" typ ubiorów w badanym okresie utrzymuje się dzięki następnemu procesowi, a mianowicie kiedy za pomocą nowych elementów kształtuje się pewien wizerunek zgodny z tradycyjnym systemem znakovym. Na przykład, ubiór ludowy przełomu wieków był wyjątkowym połączeniem możliwości, które oferował zaczynający się rozwijać rynek i wyobrażeń wsi o pięknie, prestiżu, związanych z pojmowaniem "wysokiej" kultury. Pojawienie się nowych elementów w systemie tradycyjnym prowadzi ku temu, iż pod wpływem rynku w środowisku wiejskim zaczyna rządzić moda.

Zwiększenie zdolności nabywczej chłopów pozwoliło na kupowanie rzeczy o charakterze reprezentacyjnym, do których należały na przykład zegarki, naczynia, sztuczce. Jednym z wskaźników sukcesu było "dobre jedzenie", które świadczyło o statusie osoby, jej dobrobycie i było częścią jej identyfikacji i tzw.

"kapitału symbolicznego". Tak samo używanie alkoholu, tytoniu było częścią demonstracji statusu.

Zmiany zachodzące w ramach wtórnych rodzajów własności dotyczyły języka, formy zachowania się, zwyczajów towarzyskich i sposobów spędzania czasu wolnego. Szczególną cechą identyfikacji zewnętrznej chłopów był jej grupowy charakter. Dążenie ku pewnej zewnętrznej identyfikacji, która pozwalała cieszyć się autorytetem i być wśród lepszych, stawało się swego rodzaju epidemią.

W zakończeniu ogólnia się wnioski podstawowe pracy. Wpływ zmiany cywilizacyjnej drugiej połowy XIX w. na wieś rozpatrywany był w ramach długoterminowego procesu społecznego, co dało możliwość zrozumienia eklektycznych jak mogłoby się wydawać zmian w społeczności wiejskiej w badanym okresie. Dość często w pracach historycznych zaznacza się, iż pod wpływem zmian modernizacyjnych XIX w. społeczność wiejska dzieli się na tzw. część "postępową", tzn. znajdując się pod wpływem modernizacji, i "zaczofaną", która nadal rozwija się w ramach systemu tradycyjnego.

Przeprowadzone badanie dało możliwość stwierdzenia, iż zmiany cywilizacyjne dotyczyły społeczności wiejskiej w całości. Odległość lub bliskość do centrum przemysłowego określała wyłącznie w jakim kierunku pójdzie proces modernizacji. Najwidoczniej demonstruje to przykład zmian w ubiorze wiejskim, który albo stawał się bardziej ozdobny, albo go zastąpiono odzieżą miejską. Przy czym tak w jednym, jak i w drugim przypadku wzorcem do naśladowania był "ubiór szlachecki" - pojęcie, które jednocześnie mogło być stosowane wobec typowej dla XVII-XVIII w. odzieży szlachty oraz wobec tzw. "odzieży miejskiej" końca XIX w. W każdym z tych przypadków mamy do czynienia z połączeniem kulturowym na podstawie uformowanych wcześniej i nazywanych "tradycyjnymi" elementami kultury wiejskiej. Nie jest ono jednorodne, w nim mogą górować elementy związane tak z "przeszłością", jak i "teraźniejszością". Przeprowadzone badanie daje podstawy do wskazania pewnego wzoru rozwoju procesu modernizacji - realizacja "starej" formy jest możliwa poprzez nadanie jej nowoczesnego brzmienia, jednocześnie wprowadzenie "nowej" formy możliwe jest w przypadku istnienia wyobrażenia o niej.

Istotą reakcji chłopów na procesy modernizacyjne było ogromne pragnienie zmian, związanych z urzeczywistnieniem najgłębszych marzeń, zograniowaniem świata "po swojemu" zgodnie z własnym wyobrażeniem o pięknie, bogactwie i szczęściu. Dążenie to znajdowało wyraz tak w otwartości chłopów na różnego rodzaju inicjatywy, związane z politycznymi i religijnymi ruchami (rewolucja 1905 roku, zaraniarski ruch, ruch ludowy, endecja, ruch mariawitów), jak i w realizacji uformowanych w epoce baroku wyobrażeń o "kapitałe symbolicznym" za pomocą środków i możliwości, które oferowały nowe warunki gospodarcze.

W badanym okresie pod wpływem zmian cywilizacyjnych kształtuje się podstawa zjawisk, które w dużej mierze będą określały rozwój społeczeństwa polskiego w XX w. W przypadku formowania kultury politycznej duże znaczenie miały nie tylko oświatowe oraz prasa dla ludu dzięki czemu tworzone podstawy dla przyszłych ruchów politycznych. Świadectwem zaczynających się rozwijać stosunków towarowych, utworzenia społeczeństwa masowej konsumpcji są zmiany, zachodzące w kapitale symbolicznym chłopów.